

ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ СПОРТ ӨНЕРІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

¹Б.М. Аташ, ²І.Ж. Ахметов, ¹Ә.А. Құранбек, ¹Н.М. Тәттібек

АҢДАТПА

Бұл мақалада түрік халықтарының дәстүрлі мәдениеті мен діни сенімдерінің қазіргі спорттың дамуына ықпалы туралы баяндалады. Ұлттық спорт өнерінің қалыптасуының кезеңдері көрсетіледі: алғышарты, бастауы, үдерістің кеңеюі, үдерістің коммуникациясы, мегаүдерістер. Спорттың ұлттық рухани тамырлары: миф, діни сенімдер, әдет-ғұрып пен салт-дәстүр, жауынгерлік идеология арнайы кесте түрінде ұсынылады және әрқайсысына жеке-жеке талдаулар беріледі. Жауынгерлік идеология соғыс өнері, эпостық тұлға, елін қорғау т.б. түрінде ажыратылып, оның қазіргі спорт түрлеріне ықпалы мәдениеттанулық, философиялық тұрғыдан талданады. Мұндағы батыр тұлға қалыптастыру, түптеп келгенде, физикалық жағынан шыныққан адам тәрбиелеуді басты орынға шығаратындығы көрсетіледі. Спорттағы бәсекеге түсудің өзі түрік халықтарындағы жекпе-жекпен байланысты, оның да жаттығу алаңы, сәйкесінше, спорттық жаттығуларға да сай келіп отырғандығы талданады. Түркілік эпостардағы батыр тұлға, жауынгерлік өнердің жаттығу мен қазіргі спортшы тұлға дайындау салыстырып көрсетіледі. Әдет-ғұрып пен салт-дәстүр элементі болып табылатын, оның құрамына енетін ұлттық ойындардың өзі кейінгі кездері ұлттық спортқа айналғандығы талданады. Сондай-ақ географиялық орта, көшпелі өмір салты әрбір түрік ұрпақтарын «эксперимент алаңында» тәрбиелеген сияқты болатындығы туралы тұжырым жасалады.

Түйін сөздер: спорт, ұлттық спорт, түрік халқы, түркілік мәдениет, жетілген тұлға, еркіндік.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Рединг университеті, Беркшир, Англия

Автор-корреспондент:
Құранбек Ә.А.,
akuranbek@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Аташ Б.М., Ахметов І.Ж.,
Құранбек Ә.А., Тәттібек Н.М.
Түрік халықтарының дәстүрлі
мәдениетіндегі спорт өнерінің
қалыптасуының тарихи-
философиялық негіздері //
Адам әлемі. – 2024.
– №4 (102). – Б. 40-51.

Философские основания спортивных традиций в культуре тюркских народов

Аннотация. В данной статье анализируется влияние традиционной культуры и религиозных верований тюркских народов на развитие современного спорта. Описываются этапы становления национального спортивного искусства: предпосылки, истоки, расширение процесса, коммуникация процесса, мегаданье. В специально представленной таблице анализируются национальные духовные корни спорта, такие как миф, религиозные верования, обычаи и традиции, боевая идеология. С философской, культурологической позиции рассматривается боевая идеология, которая представлена в виде искусства войны, эпической личности, защиты страны и т.д., а также ее влияние на современные виды спорта. В статье показано, что формирование героической личности, в конечном счете, выдвигает на первый план воспитание физически закаленного человека. В статье анализируются спортивные состязания тюркских народов, которые в большинстве случаев связаны с рукопашным боем, где учитывается и тренировочная площадка для спортивных тренировок. Также проведен сравнительный анализ тренировки по боевым искусствам героя тюркских эпосов и подготовка современного спортсмена. Авторами отмечается, что национальные игры, являющиеся элементом обычаев и традиций, впоследствии трансформировались в национальные виды спорта. Также делается вывод о том, что географическая среда, кочевой образ жизни стали своеобразной «экспериментальной площадкой», где сформировался особый дух у потомков тюркских народов.

Ключевые слова: спорт, национальный спорт, тюркский народ, тюркская культура, совершенный человек, свобода.

The philosophical foundations of sports traditions in the culture of the Turkic peoples

Abstract. This article analyzes the influence of the Turkic peoples' traditional culture and religious beliefs on the development of modern sports. The stages of national sports art formation are described: the prerequisites, the origins, the expansion of the process, the communication of the process, and mega data. In a specially presented table analyzes the national spiritual roots of sports, such as myth, religious beliefs, customs and traditions, and combat ideology. From a philosophical, and cultural position, combat ideology is considered, which is presented in the form of the art of war, epic personality, defense of the country, etc., as well as its influence on modern sports. The article demonstrates that the formation of a heroic personality ultimately emphasizes the education of a physically hardened individual. The article analyzes the sports competitions of Turkic peoples, which in most cases are associated with hand-to-hand combat, taking into account the training grounds for sports practice. A comparative analysis is also conducted between the martial arts training of heroes from Turkic epics and the preparation of modern athletes. The author notes that national games, which are elements of customs and traditions, later transformed into national sports. It is also concluded that the geographic environment and nomadic way of life became a kind of "experimental platform", where a unique spirit was formed among the descendants of the Turkic tribes.

Keywords: Sport, National Sport, Turkic People, Turkic Culture, Perfect Man, Freedom.

Kіpіcne

Түрік халқының мәдениеті мен тұтас дүниетанымы тарихи-әлеуметтік тұрғыдан ұлттың өзін-өзі ашатын, әлемдік өркениет деңгейінен тұғырлы орнын табатын, рухани тұтас кеңістіктен төлтума ерекшеліктерін анықтай алатын дәуірлер алмасуының кезеңдерінде сабақтастық арқылы заңды жалғасын тапқан құндылықтар жүйесі мен ұлттың тұтас болмысын құрайды.

Дәстүрлі мәдениетіміз тарихи хронологиялық бірліктермен бірге жасасып келе жатқан эволюциялық үдерісті құрай отыра, сан-салалы, көп қырлы элементтер мен тіршілік ету дәстүрлерімізді де қамтиды.

Көшпелілердің табиғи даму эволюционизмі қашан да әлем мен адам үйлесімділігін жасауда мәдени құндылықтар жүйесін органикалық тұтастық түрінде сипаттап келген. Сондықтан тіршілік ету мен мәдениет бірлігі барынша толыққанды, жетілген формада – айрықша адамтану ілімінің философиясына негізделген.

Ұлттық мәдениет тарихы «адам – мәдениет субъектісі» тұжырымынан гөрі, «адам жасампаз» функциясына ерекше мән берген. Көшпелі дала адамының қалыптасуы – табиғатқа тез бейімделуді, табиғи-әлеуметтік қолайсыздықтарға қарсы күресе немесе икемделе білуді, өзін әлемде еркін сезінуді басшылыққа алған. Сондықтан тәндік жағынан жетілген адам тұрмыс қалпына бейімделудің, шаруашылығы мен мәдениетін қалып-тастырудың шынайы бейнесіне айналды және ол осылай тұрақты дамудың ішкі мақсатын құрады. Мәселен, көшпелі тұрмыс, мал шаруашылығы, материал мәдениетін дамыту түрік халқының жеке тұлғасының шыңдалуының объектив шартын құраса, заманауи прогреске бейімделуге ұмтылу субъектив негіздерін қамтамасыз етті.

«Көшпелілер өмірінде тұрақты ешнәрсе жоқ екені белгілі. Қоныс та, күй де, жағдай да – бәрі де өзгермелі. Және бәрі жау – кеңістік те, уақыт та, қоршаған орта да. Сондықтан көшпелінің өмірі тек күрестен тұрады. Ал ол күресте жеңілмеу үшін «отқа салса күймейтін, суға салса батпайтын» қайсар, өжет, айлакер, көреген тұлғаларды қалыптастыруына тура келді», – деген жолдар да осыны айғақтайды [1, 58 б.].

Демек, физиологиялық жетілген тұлға – ұлттық болмыстың өз заңдылығы бойынша сақталуы мен дамуының шартына айналды немесе тұлғалық тәндік жетілу шынайы ұлт болмысының тұрақтылығының «мәңгілік» кепілін туындатты. Ол тұлға сайып келгенде, көшпелілік өркениеттің мәдени-әлеуметтік дамуының ішкі мотивациялық элементі түріндегі атрибутына айналды. Сондықтан әрбір түрік ұрпағына тән осы негізгі қасиетті қалыптастыру жеке персоналдық арқылы жалпыға ортақ адам құндылығын, яғни тұтас адам образын жасауға негіз болды.

Түркілік дүниетаным осы жетілген тұлға қалыптастыруды әлем мен қоғамнан өз орнын табу және таныта білудегі басты сапа деп әйгіледі. Арғытүріктердің көшпелілік мифологиялық дүниетанымынан бастап, діни сенім элементтері, эпостық-жыраулық кезеңдердің өн бойында күштің культіне негізделген сарындардың сақталып қалуы рухани-идеологиялық сипат алған түрде дала тұрғынының тұтас экзистенциясын да ашып көрсетті.

Кейіннен эпостық дәуірдің басты мотиві де қайталамалы түрдегі және перспективті болып табылған тән рухының модусын айғақтады. Алайда бұл стимул түрік қоғамындағы адамгершілік қағидаларды негізге алған мораль принциптерімен міндетті түрде ұштасып жатты. Мәселен ерлік – жауынгерлік отан қорғаудың елшілік ұстанымына сәйкестенді.

Негізгі бөлім

Демек, түрік азаматы тән қуатына негізделген өзін-өзі жетілдіру персонализмін, ұрпақтарды да осы шартпен қалыптастыру педагогикасын, тәндік жетілу табиғатын өрнектейтін эстетизмді этика-центризммен ұштастыра білді.

Осындай жігер мен қуатты негізге алған күштің культін сюжетке айналдыратын мифтік сана, әлем көшбасшысы болуға ұмтылған көшпелілік менталитет, эпос сарындарындағы қаһармандық дәуір ықпалы түріктердің дәстүрлі мәдениетінде күш пен қуатты айрықша сапаға айналдырды, ол ептілік пен намысты тудырған кешенді жүйені құрап, тән жаттығуының (спорт) құлшынысын арнайы әлеуметтік институтқа бағындырды.

Мұны қалыптастыруды рухани идеология да, салт-дәстүр мен әдет-ғұрып та, тұтас рухани мәдениет те, әлеуметтік тұрмыс қалпы да, сыртқы саясат ықпалының жаугершілік факторлары да өз міндеттерінің функционализмі ретінде қабылдады. Сондықтан ұлттың заманауи даму үрдісіндегі спорттық өнер осындай объектив және субъектив жағдайлардан туындайды.

Зерттеу әдістері мен әдіснамасы

Ортаға қойылып отырған мәселені зерттеу барысында тарихи-салыстырмалық, демифологизация, герменевтикалық, феноменологиялық, психоанализдік талдаулар мен эволюционизм, ретроспективтік-интроспективтік-перспективтік бағдарлар қолданылды. Мәдени антропология, түсіндірмелі әлеуметтану, тарихи этнография сияқты ілім салаларының әдістері пайдаланылды.

Ұлттық спорт өнерінің қалыптасуының тарихи-шығу тектік ретроспективтілігін басшылыққа ала отырып, оның құрылымдық-функционалистік эволюционизмін бағамдауға болады:

1. Алғашарт – алғашқы қауымдық дәуірдегі тіршілік үшін күрестегі, әлеуметтік-тұрмыстық жағдайлардағы тәндік қуаттың аса қажеттілік дәуірі.

2. Бастау – Адамның биологиялық қажеттіліктері қанағаттандырылғаннан кейін арнайы сауық құруды ұйымдас-тырып, ұлттық ойындардың спорттық сипатта дамуы.

3. Үдерістің кеңеюі – ұлттық ойындарға әлемдегі этностың өз орнын айқындауы үшін жаугершілік заманға сәйкес қажеттіліктен туындаған – соғыс өнерінің қосылуы.

4. Үдеріс коммуникациясы – әлемдік мәдениеттер диалогы арқылы экономикалық-әлеуметтік қатынастардың дамуы бойынша өзге қоғамнан спорттық өнерлердің алмасуы арқылы оның толығы мен дамуы.

5. Мегапроцессуалдық – жаугершілікте көшбасшылыққа ұмтылған түркілік дәуір өзінің «тәнжетілгендік» тұлға екенін әлемге әйгілей түсті, ептілік пен спорттық шеберлік иесі екенін танытқан этноцентризмді орнатты. Ұзақ дәуірге созылған осы кезең әлемдік кәсіби спорт аренасына шығудың қазіргі заманына дейін созылды. Демек, ұлттық спорт өнерінің қалыптасуының тарихи-руханияттық тамырларын қысқаша шартты түрде былай ажыратып көрсетуге болады.

Кесте 1 – Спорттық ұлттық рухани тамырлары

МИФ	ДІНИ СЕНІМДЕР	ӘДЕТ-ҒҰРЫП САЛТ-ДӘСТҮР	ЖАУЫНГЕРЛІК ИДЕОЛОГИЯ
Қаһармандық культі	Тотемдік үлгі (жеке аңға, құсқа, жапан даладағы ағашқа табыну)	Ұлттық ойындар (көкпар, күрес, бәйге)	Соғыс өнері (жамбы ату, аударыспақ, теңге ілу)
Күш иесінің культі	Шамандық еркіндік (үкі тағу, жыртқыш аңдар мүшелерін бесікке ілу)	Ата-бабаның ұрпаққа берілген мирасқорлық тәжірибесі	Эпостық тұлға (батырлық, жекпе-жек)
Әділетті жеңіс	Құдыретті Тәңір қуаты (күш-қуат сұрап жалбарыну)	Денсаулық пен салауатты өмір салты	Елін қорғау (намыс, ру намысы, жерін қорғау)
Ізгілік пен зұлымдық күресі	Аруаққа сену (әулиелердің басына түнеу, солардан жәрдем сұрау)	Тұрмыс кешу салтының үлгілері	Ұран, Бабалар аты
Мифтік этика мен этикет	Діни ырымдардағы тазалық мәселесі	Тазалық, адал мен арамды ажырату	Үрейден азат болу
	Рухтық жігер	Ұлттық идея	Идеология

Бұл кестеге тарихи-салыстырмалы талдау мен герменевтикалық сараптама жасап өтер болсақ, көшпелілердің мифологиялық дәуіріне сәйкес келетін ізгілік пен зұлымдық күресі – көне зороастризмдік Анхра-Майнью мен Ахура-Мазданың мәңгілік күрес мотивінің дәуірлер бойы көшіріліп трансформацияланудың нәтижесі болып табылатындығынан бастау алады.

Кейіннен бұл бүкіл түріктің және әлемнің көптеген ертегісінің басты мифтік сюжетін құраған. Осы субстраттық полифункционалистік синкретизм одан әрі жалпы адамзаттық мәдениеттің көптеген құрылымының бастауы ретінде дифференциацияланып кеткен десек, спорт өнеріне қатысты оппозициялық күрестің алғашқы, түпкі мифтік моделі деп түйсінуімізге болады: «екі жақтың қатысуы арқылы қарсы тұру» принципі. Жұптық құрылым, қарама-қарсы күрес, жеңімпаздыққа ұмтылу, қарама-қарсы жақтардың тәндік теңдік паритеті т.б. сипаттар ұқсату түрінде көне зороастризмдік сюжет пен спорттағы екі жақтың бәсекелестігіне ортақ құбылыстар. Спортта кейіннен ол мәдениеттендірілген-ізгілендірілген формаға ауысқанмен, негізгі – жеңіске ұмтылу, мәңгілік күреске негізделу секілді формалық қасиеттері сақталып қалып отыр.

Организмі неғұрлым үлкендікке әсіреленіп әр түрлі хайуанаттармен алмастырылып берілетін (үлкен тұлға, одан да үлкен сиыр, одан да үлкен...) ертегіге назар салсақ, күштің культінің панфизикалистік дәуірін байыптай аламыз. Себебі, ізгілік рухы мен зұлымдық рухы күрескен дәуірден бастап, «кім күштірек?» деген сауалдың шешіміне – жеңімпаз, «кім әлсіз?» деген сауалдың шешіміне – жеңіліс жағы жауап береді. Демек, жеңіс үшін тәндік күш қашанда басты атрибут – сондықтан ұлттық мифтік сюжеттер мен көптеген қиял-ғажайып ертегіде күштің культі уағыздалады. Осы күш ядросы кейіннен спорт өнерінде икемділік, шапшаңдық, айлакерлік сияқты периферияларды жинақтаған түрде сақталған.

Мифтік жыр-аңыздардағы алып күш иелері (дәу) өзіне бәсекелес тұлға дайындаудың, адам үшін тәндік-физиологиялық жетілудің шексіздігінің қажет екенін ескертетін символизм. Бұл да спорт өнеріндегі үнемі жаттығу мен жетілудің көне көздері. Спортта қарсы жақтың қабілеті үдеріскедейін тылсым болса, мифтік сюжетте қаһарманның «дәуге» кездейсоқ кездесетін жайттары да бар.

Мифтік рухани тамырдағы – қаһармандық культі осы бәсекелеске қарсы тұлға қалыптастыруды ниеттейтін рухтан-

дыру идеологиясы болса, спортта жаттығу – тәжірибе жинау алаңы. Қаһарман мифте де, спортта да – сенімді жеңімпаз субъект. Демек, архаик қаһарман – қазіргі мәдени-әлеуметтік жеңімпазға айналған.

Этник мифологиялық көзқарас қаһарман персонализміне қашанда жігер, рух, қайсарлық психологизмін сіңіріп, тұтастандырып жіберген. Бұл қаһарман тіршілік ету мен тұрмыс салттарына да бейім күрескерлік рухты, айлакер т.б. қасиетті бойына сіңірген көшпелілер дүниетанымындағы дәуір азаматының, түрік ұрпағының символдық прообразы. Ол шекаралық жағдайлардың бәріне дайын, әділеттілік үшін ғана күреседі, әрі үнемі жеңімпаз аталатын мифтік образ. Спорт «қаһарманы» да жалпыадамзаттық және ұлттық түсінігімізде мифтік қаһарман сапаларын қайталауы тиіс. Бұл қасиеттердің ортақтығы көне дәуірлердегі синкреттік мәдениет туындысымен сабақтас екенін айғақтайды.

Архаик мифтермен қатар кейінгі дәуірлердегі мифтер мен аңыздардан да осындай қуаттылық культі жиі ұшырасады. Мәселен, «Тау көтерген Толағайдың» әсіреленген көрінісі қиял-ғажайыптан гөрі барынша реал трансцендентальдық, тек тәндік күштің культіне ғана арналған, моноконтекст. Бұл монизм дәу символизміне қарағанда идеологияланған, көшірілген түрде антропологияланған тип. Себебі мұндағы әсірелеу күштің адами бол-мыстағы ең шекті деңгейін ұсынады; жер бетінде таудан ауыр ештеңе жоқ екені түсінікті. Екіншіден, тау көтеру ұрыстық сипатта емес, барынша бейбіт демонстрацияланған ойын, яғни, спорттық формадағы қазіргі «штангистің» архемифтік прообразы деуімізге болады.

Немесе, байырғы түрік ертегілеріне назар аударсақ, «Ер Төстіктегі»: Таусоғар – штангист, Желаяқ – ұзындыққа, биіктікке секіру, кросс т.б. жеңіл атлетиканың субстраттық символдық прообраздық әсіреленген түрдегі, дифференциацияның ядросы деп пайымдауымыз да логикалық тұрғыдан орынды.

Ұлттық қауымдасуға ұмтылу кезеңіндегі діни сенімдік рухани-тарихи тамырлардың бірі – тотемизм. Ғұндардың көк бөрі тотемінің таңдалуы да осы тәндік-физиологиялық жетілудің заңды жалғасы. Бөрілік рух – жігер мен намысты, қайсарлық пен шапшаңдықты, ептілік пен айлакерлікті, оқшаулық пен азаттықты және өзге де сапаларды қасқыр хайуанының болмысынан көшірілетін атрибут немесе көшпелілікке үйлесімді болғандықтан рух бөрі тотемін таңдаған. Оларға «ұйқышыл-жайбасар»

аюдан, жер бауырлап ширатылған жылан-айдаһардан, басқа да аңдардан гөрі өз менталитетін сипаттауға бөрі қолайлы. Оның ен талады жортып азығын табуы, бойындағы тектілік пен айлакерлік, әбжілдік пен қайсарлық, ақылдылық қасиеттері көшпелі елдің ұланымен үйлесімді. Сондықтан да ер мен арланды салыстыра суреттейді. «Ер азығы мен бөрі азығы жолда» деген мақал бұл ойымыздың дәлелі бола алады.

Бөрі тотемі түрік азаматының тәндік қуатына рационалды – айлакерлік, ептілік, ұтымдылық, әдіскерлік сияқты қасиеттерді жамаған атрибуттық сенімді құраған. Ұлттық бөрілік сана – аренаға жалғыз өзі шыққан, өзіне сенімді жігері мен рухын иемденген спорт өнерінің субъектісінің сәтіне сәйкестенеді. Немесе осы бөріден туыстық-тотемдік жолмен рухтанған ғұндардың неліктен жаугершіл халыққа айналғандығын да түйсінуге болады. Демек, бөрілік рухты түрік азаматы өзіне көшірген деп бағамдауымыз қажет тәрізді.

«Табиғи-биологиялық бөрі» мен «қоғамдық-әлеуметтік ғұн азаматының» бірлігін аңсаған мифтік сана генетикалық тұтастық құрылымын жасаған, тарихи ұлттық даму эволюциясында ол ұзақ дәуірлер бойы сақталып, физиологиялық шыңдалғандықтың толыққанды картинасын табиғаттан көшіре алған ұлт жасампаздығының сапалығын сақтауға қызмет етті.

Энтони Смиттің пікірі де осы ойымызды бекіте түседі, ол этномиф пен этногенезді тұтастандырып, мифті ұлт дамуының көшірмесі ретінде бағамдайды: «Энтони Смиттің пікірінше, этник топ қоршаған ортаның талабына жауап ретінде қалыптасады және бұл ұжымдық тәжірибе этник топтың дамуын анықтайтын этник мифтер мен тарихта сақталады» [2, 280 б.].

Түрік жеріне қола дәуірінің аяқ кезінде келген деп топшыланған шаманизмдік сенімнің түрік мәдениетіндегі спорт өнерінің тарихи-философиялық негіз-дерін ашу үшін маңызды буын екендігін бақсы болмысынан байқауға болады. Бақсы – волонтаристік еркіндіктің, күрескерліктің, мүмкін еместер әлемінен мүмкіндік таба білетін, өзіне сенімділік сапаларының иегері. Ол абсолют түпсіз еркіндікті иеленіп, адам болмысының құрсауын бұзуға ниеттенеді.

Бақсының қуаты тәндіктен гөрі психологиялық жігерге құрылған. Ол бәсекелестікте жеңімпаз болуы үшін адамның тәндік болмысының шеңберінен шығып, құрсауын бұзу үшін психологиялық тайталастың максимал деңгейіне

жетеді. Оның мысалы ретінде қазақтың түрікшіл ақыны Мағжан Жұмабайұлының «Қойлыбайдың қобызы» поэмасының сюжетін алуға болады. Онда ат бәйгесіне Қойлыбай бақсы өзінің қобызын сексеуілді сүйретіп, бәйгеден бірінші келеді. Бұл да көне аңыз-әпсананың желісі. Демек, бақсы психологиялық тартыста өзінің құдіреті арқылы жеңіске жетіп отыр. Бүгінгі спортта да осы психологиялық жеңіске жету кейде физиологиялық артықшылықтан басым болып келеді немесе «екінші дем» деп аталатын қосымша күш-қуат та психологиялық көмектен тұрады. Демек, бақсылық дүниетанымның мүмкіндігі спорттағы бәсекелестікте жеңімпаз атану үшін қажетті психологиялық күшті пайдаланудың ерекше тәсілі екендігі сөзсіз. Сондықтан ол ұлттық спорт психологиясындағы жеңімпаз үшін қажетті өнегелілік бола отырып, ішкі сапаларды тұтастандыратын рухани тамыр ретінде түрік халқының сенімдерінде ХХ ғасырдың орта шеніне дейін сақталған генетикалық сипаттағы полифункционал құндылық.

Бақсы да жалғыз күресудің, жеңілістің мүмкін еместігінің, өзін қоғамға әйгілеудің реал бейнесі болса, спортшы да осы этник шамандық дүниетанымдағы құндылықтық сапаларды өз бойына жинақтауға тиіс. Мәселен, дара оқшаулылық спорттық бәсекеде де, шаманның дүлей күштермен күресуінде де бар ортақ белгі. Өйткені шаманның да, спортшының да тікелей жәрдемдесушісі болуға тиіс емес, олар бәсекелестік кеңістікте абсолют жалғыз. Сонымен қатар бақсылықтағы тағы бір ерекшелік – оның зікір салуының өзі дене қимылындағы ерекше өнерді адам жасауы мүмкін емес тәндік қабілеттерді ашуды қажетсінеді.

Мұндай зікір салу феноменін бейне бір трансцендентал күш-қуат ретінде бағамдаушылар да осы пікірді қуаттайды [3, 5 б.]. Келесі буын аруаққа сенуге келетін болсақ, ол түріктердің көне замандардан бастап, қазірге дейін сақталып келе жатқан ұлт болмысындағы тұтастықтың қажетті, маңызды элементі.

Аруақ – өткен ата-бабаларымыздың кеңістіксіз-уақытсыз әлемдегі кейінгі ұрпақтарына дем беруші, жәрдемдесуші ықпалды, белсенді тұтас рухы, – деп анықтауымызға болады. Ол қазір де «реал бар емес» түрде бар болып табылатын тылсым трансцендентал күш, сакрал-қасиетті энергия. Мәселен, батырлық замандағы қаһармандар, эпостық батырлар да жауға шабар алдында аруақ шақыратын болған.

Оны XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық көтерілісін сипаттайтын тарихи құжаттардан да көруге болады.

Аруақ шақыру – психологиялық дайындықтың, ата-бабасынан жәрдем күтудің, тұтас рухтан қажетті энергия «сұраудың», тылсым қосымша тәндік қуатын, потенциалды күшін іске қосудың, қарсыласына агрессиялық-психологиялық үрей туғызудың мистикалық-реал механизмі. Оның реалдығы – жауынгерлік жігерді, асқақ рухты мыңдаған жыл бойы сақтаған түрік халықтарының намысы мен күш-қуатынан бейсаналы түрде көмек күту, тұтас генетикалық архетиптерді еске түсіру, генофондық потенциалдың ортақтығын және оның мирасқорлықпен қазіргі күнге дейін жалғасатындығын өзіне-өзі қайтадан паш етуі арқылы көрінеді. Бірақ бұл қасиетті анимистік түсінік аса қадірлеуді қажет етеді. «Ата-баба аруағын қорлады» деген күнә кешірілмес жазалауды керек ететін құқықтық-нормативтік ақыл, этикалық императив.

Архетиптік аруақ шақыру бүгінгі таңда да тәуекелшіл өмірлік ситуациялар мен шекаралық жағдайларда көмескіленген түрде көрініс береді. Кейбір спортшылар да оның мазмұнын толық түсінбегенмен, бейсаналы түрде аруаққа жүгінетіндігі рас, өз болмысының шегінен де тыс қосымша күш-қуатты алудың рухани бастауы деп сезінеді. Бұл құбылысты қазіргі Түрік қауымы спортының дамуы мен өркендеуі, жеңімпаз атанып, әлемге әйгіленуі үшін қажетті идеологиялық құрал да бола алатын тәжірибеге айналдырған жөн. Себебі шығыс жекпе-жектеріндегі осындай философиялық алғышарттар, психологиялық тәсілдер адамның тәндік мүмкіндігін ұлғайтуға қызмет етеді. Олай болса, спортшыларымызға да этник көне дәстүрлерімізді жаңарту қажеттігі туындайды. Бұндай «аруақшылдық» үрдістер толықтай өз болмысын қамтымаса да, бүгінгі заманда көмескіленген түрде көрініс беріп отырады: «...Әбдісалан болса – қаңтарда жараған қаптағайдай шабыныпақ түр. Бұл алары – хақ. Алла жар болып ұлы бабасы Қара қыпшақ Қобыланды аруағы қолдаса...», немесе: «Ақиқатында, Әбдісалан – дешті қыпшақ даласының алмас азулы, арыстан жүректі, қабылан қайратты Көк бөрісінің тұқымы» [4, 58-59 б.].

Діни сенімдердегі Көк Тәңірге табыну да түрік халқының байырғы дүние-таным элементі. Тәңір де адамдарды бақылаушы, оларға жәрдем беруші, күш-қуат дарытушы, әділеттілік орнатушы пантеистік құрылым. Тәңіршілдіктің функциясының бірі – жігер

мен рух, сенімділік пен өзін әйгіледі жариялау болса, ол толыққанды түрік азаматын дайындаудың идеологиялық құралына да айналған.

«Жоғарыда Көк Тәңірі, Төменде Қара жер жаралғанда», – деп басталатын көне түрік жазба ескерткіштеріндегі өміршең рух та асқақ Көк пен қасиетті Жердің арасынан еш дәнекерсіз өз орнын тапқан ұлттың өзі-өзі мәңгілік құрметтеуінің тұрақты пафосына айналған. Осы құдыретті Тәңір қуаты дарыған түрік халқының әлемге әйгіленген болмысы да ұзақ дәуір бойы жалғасқан. Тәңір де табыну объектісі, бірақ аруаққа қарағанда абстрактілі, әрі осы абстрактілік арқылы асқақ және қасиетті.

Түрік жеріне VIII-IX ғасырларда келген, дәстүрлі осы діни сенімдермен ассимиляцияланып кеткен ислам дініндегі дене тәрбиесі – тән тазалығы, еңбекқорлық, ритуалдық түрдегі тәнді сауықтыру-жетілдіру гимнастикалары түрік халқындағы спорттық өнердің тарихи-әлеуметтік ақылптасуы мен дамуы үшін де қажетті фактор болды. Атап айтқанда, денені тік ұстау, басын сәждеге иіп миына қан жүгірту т.б. дене тәрбиелік маңызы бар этикеттерден бастап, Аллаға сиынып, одан бәсекелесер шақта қолдау күтуге дейінге көптеген элементі бар.

Мәдениет пен дін бір-бірінен алшақ жатқан ұғымдар емес. Олар әрдайым бірін-бірі толықтырып, жетілдіріп отырған. Діни сенімдер мәдениеттер жүйесінде идеал жасаушы фактор, дәстүрлер жиынтығы ретінде қызмет етеді. Оның астарынан адамзат баласына қажетті барлық элементті кездестіруге болады. Соның бір парасы адамның дене тәрбиесіне, физикалық тұрғыдан жетілу үдерісіне жататынын да жоққа шығара алмаймыз. Дін тек қана адамның санасына әсер етумен ғана шектелмейді, яки оның күллі болмысына әсер ету, сол арқылы өмірдің мәні мен мазмұнын түсіндіруге бағытталғанын да ескерген жөн. Бірақ қашан да діннің ауытқушылыққа ұшырағанын, бұрмаланғанын, жалған мазмұнда таралуын шынайы таза діннен ажырата білген жөн. Сонда ғана оның жанға ғана емес тәнге де әсері дұрыс қабылданбақ.

Дін әлемдік тарихтың мазмұнын құрайтын күрестер мен өзара қатынастардан тұратын мәдени-тарихи түр ретіндегі өркениеттерді жандандырады. Мәдениет те, өркениет те шынайы мағынасында «алғашқы қауымдық құрылыстан қалған қарапайымдылық пен жабайылықты жою», «халықтардың адамға айнала бастауы» дегенді білдіреді [5, 144 б.]. Басқаша айтқанда, адамдар өздерінің ақыл-ойы мен адамгершілік қасиеттерінің

арқасында табиғатқа шексіз билік жүргізіп, жаратылушыдан жасампаздыққа көтерілгенін, адам баласының түбірімен өзгергендігін көрсетеді. Сонымен бірге, өркениет кең мағынасында жалпы адамзатқа ортақ мәдениеттің биіктігімен, әлеу-меттік жоғарғы сатысымен, рухани және әмбебаптық бағыттардағы күллі қоғамдық қатынастардың жетілгендігімен «кең көлемдегі адамдар мәдениетінің біртектілігімен» түсіндіріледі.

Белгілі бір аймақта мәдениеттің пайда болуы мен дамуына белгілі дәрежеде табиғи-географиялық, шаруашылық және нәсілдік-биологиялық факторлар да әсер етеді. Мәдениеттің шығу тегін (генотипін) ескі діни руханилық пен экономикалық бірліктің негізінде қарастырған дұрыс. Орта ғасырлық түрік жұрты жағдайындағы исламдық өркениет туралы сөз болғанда, оның көшпелі тұрмыс пен этномәдениетке негізделгенін айтуға тиіспіз. Көптеген батыс еуропалық зерттеушілер ғылымдағы «мұсылман әлеміндегі көшпелі өмір салты» дегенге заңдылық деп қарайды [б. 111 б.]. Көшпелі мәдениет исламның араласуымен, рухани жағынан нығайып әлдеқайда жоғары, өркениетті сатыға көтеріліп, мұсылман өркениетіне бұрыннан келе жатқан төл мәдениет сияқты сіңісіп кетті. Исламдық-африкалық синкретизм феномені сияқты исламдық-түркілік синкретизмінде де негізгі жүйе исламдық болғанымен мәдениеттің көнеден қалыптасқан қабаттары араласып жүрді [7, 28 б.]. Көшпелі ислам суфизмге жақындай түсті. Бүгінде номадизм (мәселен, батырлық) мен суфизмнің арақатынасы үлкен қызығушылық туғызып отыр.

Көшпелілердің жан дүниелеріндегі әсемдікке құштарлық, бойларына туа біткен қайсарлық, мәрттік, батырлық болмыстары оларды өжет те ойшыл арабтармен рухани жақтарынан жақындастыра түсті. Исламның қазіргі түрік халықтары спортшыларының бойына адамгершілік принциптерді орнықтыруда маңызы зор, тән тазалығы мен жан тазалығын қатар ұстау қажеттігі жөніндегі идеялары да ерекше ықы-ласпен қабылданған. Ислам дінінің идеологиясы спортшы психологиясына бәсекенің әділеттілігін, жауапкершілігін, елі үшін маңыздылығын сіңіретін ұлттық рухани құндылықтарды сіңіреді, мұсылманшылдық-шығысшылдық рух арқылы бәсекелесін жеңуге ұмтылдырады.

Ұлттық спорт өнерінің қалыптасуының тарихи-шығу тектік шарттарының бірі – Жауынгерлік идеология: соғыс өнері, эпостық тұлға, елін қорғау т.б. модустарды

біріктіреді.

Түріктер Азия құрлығының Алтай, Оңтүстік Сібір, Моңғолия аймақтарынан шыққан, біртіндеп бүкіл Еуразия даласын мекендеген түрік тілдес көшпелілердің тікелей ұрпақтары. Олар көшпелі тайпалар мен халықтарды, соның ішінде көне Арии, шығыс ирантектес халықтарды ассимиляцияға ұшырата отырып, біздің дәуіріміздің бірінші мың-жылдығының екінші жартысында пайда болған көшпелілер мемлекеттері бірлестіктерінің (қағанаттар) этник негізін құрады. Ондай үлкен мемлекет құру, оны саяси тұрақсыздықтарға қарамай ұстап тұру үлкен ақыл-оймен қатар, білектің күшін, жаужүрек батылдықты талап ететіні шындық. Яғни сол тұстағы ата-бабаларымыздың айналасындағы елдерді өз қол астында ұстауы үшін қаншама тер төккенін, әрдайым сергек те сақ болып жүру үшін шыныққан денсаулық пен күш қайраттың көп керек болғанын қазір тек қана ойша болжауға ғана болады.

VI ғасырдың екінші жартысында құрылған Бірінші Түрік қағанаты сол тұстағы әлемдік державалар – Византия, сасанидтік Иран, Қытай сияқты мемлекеттер санасатын үлкен Еуразиялық империя болды. Сол кезден бастап «Түрік» термині византиялықтардың, арабтардың, сириялықтардың жазбаларынан көрініс беріп, санскрит, тибет, әр түрлі иран тілдес халықтардың жылнамаларынан орын алды [8, 79 б.]. Біздің жауынгер бабаларымыз түріктерді исламның негізін қалаушы пайғамбарымыз Мұхаммед те біліп, өз сөзін арнаған деген аңыздар кездеседі. Оған Мұхаммед пайғамбардың өмір сүрген уақыты да сәйкес келетінін ескерсек, ғалым А. Зайончковскийдің ислам хадистерінде түріктер туралы айтыпты дейтін пікірін жоққа шығара алмаймыз [9, 24 б.]. Ортағасырда Еуразия материгінде ең белсенді жауынгер халықтың қатарында болған түрік тілдес халықтар кейін бөлшектеніп кетсе де олардың рухы осы кезге шейін көшпелі болып келген ұрпақтарының санасында ғасырлар бойы сақталып, әрдайым қажет кезінде қайта оянып отырғаны белгілі. Дәл сол уақыттардан бастап, одан кейінгі ғасырларда да өзгеріссіз сақталған, түрік халқының өздеріне ғана тән сипаттағы шаруашылығы, әдет-ғұрпы, тілі, этномәдениеті мен саяси дәстүрлері қалыптасып, орнықты. Индустрияның дамуына дейінгі кезеңде, мәселен, Қазақстанның ең алдымен көшпелілердің елі, номадтар әлемі ретінде танылғандығы белгілі. Сондықтан да исламға дейінгі көне түркілік

дәстүрді қарастырудың құндылықтары бүгін де көптеген зерттеулерде әділ бағаланып жүрген номадизмнің өзіндік сипаттары мен олар тудырған «ерекше далалық мәдениет» мәселелерінен бастаған жөн [10, 5 б.].

Мәселен, тарихта көшпелі халықтардың өздерінің атқаратын ісі, өздеріне ғана тән бет-бейнесі болды. Өркениет жағынан егіншілікпен айналысқан халықтарға тәуелді бола тұрса да, денсаулықтарының төзімділігі, епті де ширақ болып келулері, әскери ұйымшылдығы, көркем ауыз әдебиетінің молдығы жағынан олардан әлдеқайда жоғары тұрды. Көшпелі жауынгердің бойына туа бітті дарыған ерлікке деген құштарлық, тайсалмас жүректілік, ақкөңіл де адал, мәрт мінездің қалыптасуы ол өмір сүрген орта мен этнопсихологиялық жүйеге де тікелей байланысты болатын. Тарихта көшпелі халықтар пассионарлы үлгідегі адамдардың генераторы сияқты өмір сүрді. Әлі де болса анықтай түсуді қажет етсе де: «Олар өздерінің намыстары мен адамгершіліктерін жеке бастарының қауіпсіздіктері мен материалдық құндылықтардан жоғары қоятын», – деген Хара Даванның пікірінде шындық бар деп ойлаймыз [11, 78 б.].

Дәлірек айтсақ, көшпелі өзінің бойындағы сарқылмас қуаты мен маргиналдық дәрежесімен (табиғат пен өркениет аралығында) қайшылықта өмір сүрді. Оның бір басында идеализм мен материализм қатар тоғысып жатты. Көшпелілердің жоғарғы үлгісі (Бумын қаған дәуірі, Шыңғыс хан, соның ішінде мұсылмандықты қабылдаған хандар) – бұлар алтын мен мүлікке қызықпайтын, өлімнен қорықпайтын, қарапайым пендеден биік тұрған пассионар-идеалистің ерекше түрі болатын.

Өмір сүру ортасының қатал жағдайы мен қауіпті жорықтарға үйренген, басқыншылық даңқтарына қарай қандық туыстықты сезінетін батыл да қайрат күші мол көшпелілерден бәрі де тайсақтайтын, сондықтан да ежелгі халықтардың барлығы да олардың алдында бастарын иетін. Соның ішінде дінсіз өркениеттер үшін көшпелілер басқалардан әлдеқайда озық тұрған, адамгершілік жағынан өзгелерден басым тұрған, езілгендерді азат етуші күш ретінде қабылданды.

Күллі өмірі далада ат үстінде өтіп, мал мен аңнан нәпақасын тауып жеу көшпелілердің әрдайым жинақы да ширақ жүріп, ерік жігерлері мықты, батыл да табанды болып қалыптасуларына ерекше ықпал етті. Ежелгі грек тарихшылары мен ғалымдары сақ жауынгерлерінің соғыс өнерін жете

меңгергендігі мен аттарының ұшқырлығын жоғары бағалады. Ксенофонтта патшасы ұйымдастырған салтат-тылардың ат ойынын суреттейтін эпизод бар. Онда жеңіске жеткен жас сақ жігітінің сәйгүлігін патша өз тағына ауыстыруды сұрайды, жігіт оған көнбейді. Бірақ ол өз атын «ержүрек адамға алғыс ретінде сыйлайтынын» айтады [12, 191 б.]. Сақтардан парсы патшаларының жеке гвардиялары жасақталған. «Олар тау мен таста, ормандарда көшіп жүреді, олар бесіктен белі шықпай жатып ыстық пен суыққа, аштыққа төзімді болуға үйренген» – деп жазады ғұндар туралы Аммиан Марцеллин. Көшпелі тұрмыс пен жиі қайталанып тұратын әскери қақтығыстар көшпелі халықтың ерік-жігерлерін шыңдап, жеке тұлғалардың қалыптасуына зор ықпал етті. Мұндай өмір салты көшпелілердің батыр ұлт ретінде ұйысуына, олардың арасынан билікке ұмтылған қолбасылар мен патшалардың жиі шығуына мүмкіндік жасады. Көне түріктер өздері туралы руникалық жазбаларында да «Біз ата-бабаларымыздан бері батырмыз», – деп айқын жазған [13, 140 б.]. Әр халықтың адамзат жаралғалы бері дағдыланған, тіршілік ету барысында бейімделген, өздеріне тән атқаратын қызметтері бар. Мысалы, ақылдылық, қулық жүрген жерді еврейлерге, тәртіп, реттілік жүрген жерді немістерге теліп жатамыз. Ал өнеркәсіп дамығанға дейінгі уақытта жауынгерлік, ерлік, билеушілік қасиетті меншіктеген біздің бабаларымыз екенін айтып, ғылыми тұрғыдан дәлелдеп, жас ұрпақтың бойына сіңіретін уақыт жетті. Ал ертеректе әскердің күшті болуы техникаға емес, жауынгерлердің тікелей күш-қуатына байланысты болғаны белгілі. Біздің ата-бабаларымыз ақ білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен өздерін Еуразияның барлық түкпірінде мойындатқан. Мұндай дәлелдер біздің ертеден келе жатқан дәстүрімізді айғақтай түседі. Мемлекеттік құрылым да шығармашылықты қажет етеді, соғысқа білу де үлкен өнер.

Басқыншылық, бір елді жаулап алу, әрине әділеттілік емес. Бірақ саяси-экономикалық жағынан дамыған мемлекеттер әрдайым әлсіз елдерді шауып, өз мүдделеріне пайдаланып келгені бұл тіршіліктегі заңдылық екендігі рас. Сондықтан да біздің ата-бабаларымыз ешқашан ешкімге өктемдік жасамаған деудің өзі тарих алдында кешірілмес күнә болар еді. Орталық Азия мен Түркістанда ежелден-ақ көшпелі түріктер жаулап алушы, билеуші күш ретінде танылған, ал қалалар мен оазистердің халықтары олардан көбінесе қорғануда болған немесе тау

мен тасқа паналап, кейде этник және тілдік ассимиляцияға ұшырап отырған. Қазақ тарихшысы Мұхаметжан Тынышбайұлы бұл туралы: «Иран мен Тұран арасындағы күресте әрқашан да даланың шыныққан жауынгер сарбаздары жеңіске жетіп отырған, Иран тайпалары өздерінің отырықшылық тұрмыс-тарына сәйкес бейбіт еңбек етуге бейім болатын», – деп атап көрсетеді [14, 12 б.].

Ерте кезден-ақ көшпелілердің шапқыншылығынан отырықшы мемлекеттер жапа шеккен (Қытай, Иран, Русь). Олар ылғи да қорғандар мен бекіністер салумен болған; бағалы сыйлықтар жіберіп, көшпелілерге тиімді сауда келісімдерін жасауға тырысты; олармен неке қатынастарын орнатып, үсті-үстіне дипломаттар мен діни миссионерлер аттандырып жататын. Отырықшы елдердің көшпелілерге жорықтары негізінен мазасыз көршілерден шекараларын тыныштандыру мақсатында, олардың басқыншылық жорықтарына жауап ретінде ғана (онда да ара-тұра) болып тұрған. Еуразияның барлық ай-мақтарында көшпелілер жаулап алушы, билік жүргізуші этнос ретінде үстемдік етті, тек қана (шамамен XV-XVI ғ.) ұлы географиялық ашылулардан кейін ғана номадизм тоқырауға ұшырап, бірте-бірте өздерінің белсенділіктерінен айырылып, әскери жеңілістерге мойынсұна бастады.

Қай халықтың болсын «қанына тартуы» мен қалыптасқан соқыр сезімі (ырықсыз сезім, инстинк) ұлттың тарихи тағдырынан жойылып кетуі мүмкін емес. Нәсілдік, ұлттық идея қанға сіңген қасиет, әр ұлт өкілі оны іске асыруға бейім келеді. Біз де түрік нәсілін нормандар мен герман нәсілдері сияқты о бастан-ақ дара тұлға ретінде, еркіндікке құштарлығымен, өз ақыл-ойына ғана сүйенетіндігімен, ақсүйектігімен басқалардан ерекшеленіп тұрады деп санаймыз. Өне бойларын кернеген билікке деген құштарлық, жаулап алу мен бағындыруға деген іштейгі нәсілдік түісік көшпелілердің қалалар мен оазистерге қайта-қайта шабуылдауларының басты себебі болатын. Сол арқылы олар тарихи саяси өзгерістерде реттеушілік рөл атқарды, этностар мен мәдениеттердің бір-бірімен араласуына жағдай жасады, олардың адамгершілік тұрғыдан қайта өркендеуіне ықпал етті.

Яки мәдениеттің жоғарылығы мен төмендігі туралы пайымдаулардың өзіне кейде күмәнмен қарауға тура келеді. Оған тарих қойнауында қалған талай өзгеше оқиғалар арқылы да жауап беруге болады. Мысалы, ислам дінінің өркениеттің шыңына шыққан парсылар арасында емес,

көшіп-қонып жүрген, мәдениеті төмен, жартылай жабайы арабтардың арасында пайда болғанын айтсақ та жеткілікті шығар.

Эпостық тұлға көне дәуірлердегі мифтік қаһарманның реалданған образы. Эпостанған өмірдегі баһадүр даралығы – өзін әлемнің орталығына орналастыратын, өзін-өзі үнемі әйгілейтін демонстрацияланған, этностың тағдырын сақтайтын жауапкершілікті жүктеген жартылай мифтік поэтикалық, қайталанбайтын күрескерлік өмірдегі даралық. Оның бойынан да: намыс-шылдық, қайсарлық, ептілік, жігерлілік, төзімділік т.б. жағымды этикалық сапалар табылып отырумен қатар, өзі – ерекше құдыретті тәндік күш тасқынының ядросы. Ол жаугершілік заманның тағайындалған көшбасшысы, түркілік «ер» образының үлгісі, өзінтану мен өзін әлемге таныстырудың экспликациясы.

Демек, ол – ұлттың өзін сақтаудың қорғаныш механизмінің идеологиясы, тұлғаны қалыптастырудың социологизмі, адам бойындағы сол дәуір тұрғысынан бағаланған сапалық қасиеттерді ұсынуының этизмі, адам бойындағы тәндік қуатты ашудың персонализмі, ел мен жерін қорғауға тәрбиелеудің педагогикасы, өзін-өзі айқындау мен қоғамдағы орнын ашудың эгогносеологизмі т.б. бола отырып, бүгінгі заман үшін спорт өнеріндегі барлық құрылымдық қасиеттердің моделіне үлгі бола білді. Сондықтан қаһармандық тұлға мифін зерттеуші ғалымдарымыз оның басты функциясы да осы идеологиялық сипатта екендігін атап өтеді [15, 39 б.].

Соғыс спортқа қатысты алғанда – бәсеке, жеңіске жету, тәуекелшілдік, жаттығудың нәтижесі, шекаралық жағдайдағы адам болмысы, социобиологизм, тәнге басымдылық берушілік т.б. болса, соғыс өнері осы процестерді сақтау мен оның тұрақтылығын қамтамасыз етудің шарты. Бұл шарт түрік қоғамында әлеуметтік сипат ала отырып, тұрмыс қалпына да айналып, бос уақытты тиімді өткізудің құралы болып саналып, өмірмәнділікті құрап, өзінің қайталамалы құндылығы арқылы өнерге, яғни, спорт өнеріне ауысқан деп тұжырымдауымызға болады, бұл барлық спорт түрлерінің синкретизмдік субстраты болған тәрізді. Сәйкесінше спорт та мәдениәлеуметтік құрылым ретінде бос уақытты тиімді өткізудің тұрмыс қалпын құраған.

Демек, соғыс өнеріндегі саяси қақтығыстық сипат – оппозициялық мәдени «ойынға» өзінің функцияларын көшірген. Бұл ұлттық болмыстағы «шынайы ойын» мен «мәдени ойын» бірлігінің даму диалектикасының тарихи-

салыстырмалылық айқындығы. «Спорттық жарыстардың барлық түрлеріндегі негізгі буын өнердегі тәрізді ойын болып табылады. Ойындық сипатын жоғалтқанда спорт күш қолдану арқылы шешілетін кикілжіңге айналар еді». Сәйкесінше, құрылымдық әдіс бойынша ұрыстық оқиғаға ойындық элементті қоссақ, күш қолдану кикілжіңі түсіріледі, бұл да ұрыс пен спорттың түбі бір психологиялық синкреттік сипатын танытады.

Жауынгерлік идеологияның негізгі элементі және түпкі имманенті мотивациясы – елін қорғау. Елін қорғаған баһадүрде прагматистік пайдакүнөмдік, өз қамын ойлайтын эгоизм т.б. қасиеттер жат, оған керісінше ұжымшылдық психологиядағы – халқын өзімен органикалық-әлеуметтік тұтастықта пайымдау тән.

Баһадүрдің ел қорғаушылық қасиеттерінің шарттары – этник эксцентризм, ұлт алдындағы альтруизм, тән құрбандығына дайын болу, мақсатты міндетке айналдыру т.б. болса, сәйкесінше спорт өнерінің иесі де өзінің мемлекеті мен халқының алдындағы ұлы жауапкершілікті осылай сезінеді деп тұжырымдауымызға болады. Оның да түпкі мақсаты өзінің демонстрацияланған тұлғасы арқылы ұсынылатын ел мүддесі болып шығады.

Ел мүддесі мен жеке мүдденің сәйкескелуі отансүйгіштіктің негізін құрайтындығын тұжырымдаушылардың идеялары да осы баһадүр психологиясын зерделеу аясында бір-бірімен байланысып, пікірлері тоқайласып жатады: «Адам бойына сіңген әлеуметтік және рухани құндылықтар рухани табандылықтың, ерлік пен батырлықтың, ізгіліктің бастауы бола отырып, Отан алдындағы борыш пен міндетті орындауда кездескен қиындықтарды батыл жеңуге құлшындырады. Ол үшін қоғам мүддесі, ұлттық мүдделер әркімнің өзінің, жеке басының мүддесі дәрежесінде қабылдануы керек» [16, 5 б.].

Елін қорғау идеалы асқақ құндылыққа айналып, ол үшін тәндік қуаттылыққа ұмтылыс пайда болады немесе күш-қуатты игі мақсатқа пайдалану дилеммасы ұлттық тарихымызда мыңдағын жылдар бойы сақталып келе жатқан оның болмысының шынайы сақталуының кепіліне айналған. Түрік халқының тұтас ұлттық болмысының анық айғағы, концептуалдық түрдегі бүкіл тыныс-тіршілігінің бағдары – әдет-ғұрып пен салт-дәстүрі құрылымдық-функционалдық түрдегі көпқызыметті-күрделі жүйе. Оның саяси-әлеуметтік, этикалық-эстетикалық, құқық-демократиялық т.б. салаларды құрайтын көпмәнділігімен қатар ұлттық

спорт өнерінің қалыптасуы мен дамуына өзіндік ықпал еткен құрылымына айрықша назар аудару да маңызды.

Әдет-ғұрып пен салт-дәстүр – көне замандардан бері ұлттың өз призмасынан өткізген, сан алуан діни сенімдер мен өзге де идеологиялар кеңістігінен таңдап және іріктеліп алынған, өздеріне оңтайлы өмір сүру бағдарларының, үлгілерінің статикалық-динамикалық түрдегі жиынтығы. Сондықтан оның құрылымы «бәрінің әу бастан берілген жауабы» дайын күйіндегі «құндылықтардың бәрі де бар» тұтас концептуал жүйе.

Жоғарыда көрсетілгендей, халқымыздың тіршілік ету мен өмір шындығынан бір сәткі үзілісі, жаугершілік пен жауласудан психологиялық жалығу, тән мен рухтың психологиялық жеңілденуі мен шынығу қажеттілігінен «ұлттық ойындар» туған дәуір – ұлттық спорт мәдениетінің алғашқы арнайы «ресми» бастауы болып саналады. Түрік халқы ойын мен спорт түрлерін, жауынгерлік соғыс өнерін арнайы ажыратпаған, оларды бірлікте қарап, тәндік-жандық жетілу функционализмінің синкреттік құралы ретінде түйсінген.

«Наурыз – нағыз ойын-сауық, спорт пен өнер тоғысқан халықтық мереке. Наурыз үлкен мен кішінің, еркек пен әйелдің, ақын мен бишінің, ауылдағылар мен қаладағылардың спорт пен өнер саласындағы саңлақтардың ашық жарысы. Жарыста күштілердің күштісі, жүйріктердің жүйрігі «жүгіріп озады, қуып жетеді» [17, 458 б.] – деген жолдар да осының айғағы.

Сондықтан соғыс өнерінің элементтерін (садақ ату, найза лақтыру т.б.), ұлттық ойын көріністерін (ат шабыс, қыз қуу т.б.) тұтастай арнайы ұлттық спорт өнері деп, ал діни сенім ритуалдарын (бақсының зікір салуы, Тәңірге жалбарыну), тәндік дене қимылын қажет ететін салттарды (отқа май құю, т.б.) оның тарихи-шығу тектік алғы шарты деп түсінуіміз қажет.

Ұлттық ойындар спортының да құрылымдық жағы сан алуан, көп түрлі болып келетіндіктен, осы ресми бастаулармен жарыспалы түрде жүріп отыратын, толықтырылатын, дамытылатын синкретизмдік алғышарттарды құрауда да алғашқылық мәні бар. Атап өткеніміздей, ұлттық спорт өнерінің қалыптасуының құрылымдық-функционалистік негіздерінің шығу тегінің сатыларының бірі – «үдеріс коммуникациясына» келетін болсақ, рухани-мәдени диалогтардың орныға бастауы мен нығаюы тұсында әлемге әйгіленген түрік мемлекетінің этноцентристік мәдениет орталықтық сипаты болғандығы жасы-

рын емес. Мәдени дифференциациядағы синкреттік бастауларды осы түрік халықтарының ұлы қорынан тарату, оны мәдениет түпнегізі мен субстраты ретінде қарастыратын көзқарастардың астарында да шындық жатқан тәрізді.

Қорытынды

Түрік ұрпақтарының ұлттық мәдени-рухани дамуының сан ғасыр бойы қалыптасқан тұтас болмысы, жасампаздығы мен өміршеңдігі олардың әлемдік аренадағы беделінің сақталуына қызмет етті. Ғылыми-техникалық прогреске дейінгі адамзаттың күш доминанты болған кезеңдерінде ғұндар мен сақтар, түріктер мен хандық дәуірлерде шындығында да этнокөшбасшылық сақталып, оның шарты мемлекеттік қауымдасудың бірлігі мен түрік ұлдарының ержүректілігі арқылы жалғасын тауып сабақтасып отырды. Осы жауынгерлік қасиеттер тәндік ерекше күш-қуат пен ептілікті және ұлттық рух қуатының сарқылмас өлшемдерін қажет етті. Тұтастай алғанда, осының бәрі ұлттық дүниетаным синкретизміндегі біртұтас мәдениет тамырларымен астасып жатты. Бұл астасқан тұтастық түрік халқында спорт өнерінің қалыптасуы мен дамуының және нәтижелі өркендеуінің тарихи-әлеуметтік негіздерін құрады. Бүгінгі түрік халқының спортқа бейімділігі мен жетістіктері оның биологиялық негізінен, генетикалық-туыстық жалғастығынан, өзіне тән ұлттық менталитет пен түркілік рухтан бастау алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гончаров В.Д. Человек в мире спорта. Физическая культура человека: традиций и современность (социально-психологические аспекты). – М.: Физкультура и спорт, 1978. – 96 с.
- 2 Этнос философиясы // Ғылым тарихы мен философиясы: Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 416 б.
- 3 Қазақ бақсы-балгерлері. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 224 б.
- 4 Қазақ спортының саңлақтары. (Октябрь Жарылғапов, Әбдісәлан Нұрмұханов, Бекзат Саттарханов туралы естеліктер). – Алматы: Білім, 2007. – 272 б.
- 5 Цивилизация // Энциклопедический словарь. – СПб., 1903. – Т. 38. – 442 с.
- 6 Клод Каэн. Кочевники и оседлые в средневековом мусульманском мире // Мусульманский мир. – М., 1981. – 312 с.
- 7 Ислам в Восточной, Центральной и Южной Африке. – М., 1991. – 226 с.
- 8 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 374с.

9 Зайончковский А. Старейшие арабские хадисы о тюрках. VII-XI вв. // Тюркологический сборник. – М., 1996. – 276 с.

10 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 516 с.

11 Хара Даван Э. Чингис-хан как полководец и его наследие. – Алматы: КРАМДС – Ахмед Яссауи, 1993.

12 Пьянков И.В. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия. – Душанбе, 1975. – 191 с.

13 Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII вв. – М., 1965. – 140 с.

14 Тынышпаев М. Историческая справка о племени в составе коренного населения Ташкентского уезда. – Кызыл-Орда, 1926. – 103 с.

15 Бекежан Ә.Қ. Қоғам және миф: Оқу құралы. – Алматы: Домино, 2002. – 124 б.

16 Устиненко В.И. Игра и эстетическая деятельность: автореф. ... док. пед. наук. – М., 1969. – 123 с.

17 Қазақ халқының философиялық мұрасы: 20 томдық. Т.7: Қазақтың халық философиясы. – Астана: Аударма, 2006. – 544 б.

Transliteration

1 Goncharov V.D. Chelovek v mire sporta. Fizicheskaya kul'tura cheloveka: tradicij i sovremenost' (social'no-psihologicheskie aspekty) [Man in the world of sports. Physical culture of man: traditions and modernity (social and psychological aspects)]. – М.: Fizkul'tura i sport, 1978. – 96 s.

2 Etnos filosofiyasy // Gylm tarihy men filosofiyasy: Okulyk [Philosophy of Ethnos // History and Philosophy of Science: Textbook.]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2006. – 416 b.

3 Qazaq baqsy-balgerleri [Kazakh shamans-balgers]. – Almaty: Ana tili, 1993. – 224 b.

4 Qazaq sportyny sanlaqtary. (Oktyabr' Zharylgapov, Abdysalan Nurmuhonov, Bekzat Sattarhanov turaly estelikter) [Stars of Kazakh sports. (Memories of Oktyabr Zharylgapov, Abdysalan Nurmukhanov, Bekzat Sattarkhanov)]. – Almaty: Bilim, 2007. – 272 b.

5 Civilizaciya // Enciklopedicheskij slovar' [Civilization // Encyclopedic Dictionary]. – SPb., 1903. – T. 38. – 442 s.

6 Klod Kaen. Kochevniky i osedlye v srednevekovom musul'manskom mire [Nomads and Settlers in the Medieval Muslim World] // Musul'manskij mir. – М., 1981. – 312 s.

7 Islam v Vostochnoj, Central'noj i Yuzhnoj Afrike [Islam in East, Central and Southern Africa]. – М., 1991. – 226 s.

8 Klyashornyj S.G., Sultanov T.I. Kazahstan: Letopis' trekh tysyacheletij [Kazakhstan: Chronicle of three millennia]. – Alma-Ata: Rauan, 1992. – 374 s.

9 Zajonchkovskij A. Starejshe arabskie hadisy o tyurkah. VII-HI vv. [The oldest Arabic hadiths about the Turks. VII-XI centuries.] // Tyurkologicheskij sbornik. – М., 1996. – 276 s.

10 Gumilev L.N. Drevnie tyurki [Ancient Turks]. – М., 1993. – 516 s.

11 Hara Davan E. Chingis-han kak polkovodec

i ego nasledie [Genghis Khan as a military leader and his legacy]. – Almaty: KRAMDS – Ahmed Yas-sau, 1993.

12 P'yankov I.V. Srednyaya Aziya v izvestiyah antichnogo istorika Ktesiya [Central Asia in the news of the ancient historian Ctesias]. – Dushanbe, 1975. – 191 s.

13 Stebleva I.V. Poeziya tyurkov VI-VIII vv. [Poetry of the Turks of the 6th-8th centuries]. – M., 1965. – 140 s.

14 Tynyshpaev M. Istoricheskaya spravka o plemenom sostave korennoego naseleniya Tashkentskogo uezda [Historical background of the tribal composition of the indigenous population of Tash-

kent district]. – Kyzyl-Orda, 1926. – 103 s.

15 Bekezhan O.Q. Qogam jane mif: Oqu quraly [Society and Myth: A Textbook.]. – Almaty: Domino, 2002. – 124 b.

16 Ustinenko V.I. Igra i esteticheskaya deyatel'nost': avtoref. ... dok. ped. nauk [Play and aesthetic activity: author's abstract... doctor of pedagogical sciences]. – M., 1969. – 123 s.

17 Qazaq halqynyn filosofiyalyq murasy: 20 tomlyq. T.7: Qazaqtyn halyq filosofiyasy [Philosophical heritage of the Kazakh people: 20 volumes. Volume 7: Kazakh folk philosophy]. – Astana: Audarma, 2006. – 7 T. – 544 b.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Берік Мұратұлы Аташ

қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: atash_berik@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3431-748X

Ізгілік Жолманұлы Ахметов

философия ғылымдарының кандидаты, «Болашақ» халықаралық стипендиясының иегері, Рединг университеті, Беркшир, Англия, email: izaka73@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-8213-5157

Әсет Абайұлы Құранбек

философия кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: akuranbek@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3801-0752

Нұрғұл Мейрамқызы Тәттібек

PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: nurgultattibek78@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-6155-7799

Берік Мұратұлы Аташ

ассоциированный профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: atash_berik@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3431-748X

Изгилик Жолманович Ахметов

кандидат философских наук, обладатель международной стипендии «Болашақ», Университет Рединга, Беркшир, Англия, email: izaka73@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-8213-5157

Әсет Абайұлы Құранбек

заведующий кафедрой философии, кандидат философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: akuranbek@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3801-0752

Нургул Мейрамқызы Тәттібек

PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: nurgultattibek78@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-6155-7799

Berik Atash

Associate Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: atash_berik@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-3431-748X

Izgilik Akhmetov

Candidate of Philosophical Sciences, Bolashak International Scholarship recipient, University of Reading, Berkshire, England, email: izaka73@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-8213-5157

Asset Kuranbek

Head of the Department of Philosophy, Candidate of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: akuranbek@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3801-0752

Nurgul Tattibek

PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: nurgultattibek78@mail.ru, ORCID ID: 0009-0001-6155-7799